

સમા સમાહ સમાધિ-અંગા.

સ્વરાજના વીર યોદ્ધા.

પંક્તિ કેશરી:
લાલા લાલચંદ્રરાય.

પ્રકાશક:
મંત્રી, મુરત જીલ્લા સમિતિ

કિંમત ૦-૦-૩

પ્રેસમાં ગ્રામીણ "દેશી મિત્ર" પ્રેસમાં મુદ્રક
મગનલાલ વનમાળીદાસે છાપી.

લાલા લાજપતરાય

કોણ લાલાજી !

લગવદ્ગીતાના સોળમાં અધ્યાયમાં દેવી ગુણોની એક યાદી આપેલી છે, તેમાં પહેલું સ્થાન અભયનું છે. અભય જેવો મહાન ગુણ એકે નથી. આખો સંસાર ભયભરેલા સ્થિતિમાં જીવે છે. પ્રાણી પ્રાણીથી બીજો છે, જીવ જીવને ખાઈ જાય છે, માણસ માણસને ખાઈ જાય છે, જે કે તરત મારીને તેનો ભક્ષ કરતો નથી. હજીવે હજીવે તેનું લોહી અને સત્ત્વ પીએ છે. એવી રીતે પેઢી દર પેઢી કટલાયે પ્રજાઓનું લોહી ચુસાય છે. માણસ વળી હુખમરાથી, દુઃખથી બીજો છે, સત્તાથી ડરે છે, મોતથી ડરે છે. આમ સદા ભયગ્રસ્ત સ્થિતિમાં મનુષ્ય પોતાના દિવસ ગાળે છે. આત્માની અમરતાની વાત પુસ્તકોમાં બહુએ ભરી છે. પણ વ્યવહારમાં દુઃખ અને માનહાનિ સામે ઝુઝવામાં આત્માની અમરતાનું જ્ઞાન દાખવનાર મનુષ્યો વીરલાજી છે. મોતથી ડરનાર રોજ મરે છે. મોતને અવગણનાર મર્યા પછીએ ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ બને છે. દિન્દની છેલ્લી સો વરસની તવારીખમાં એવી ભયરહિત વિરલ વ્યક્તિઓમાં લાલા લાજપતરાયનું સ્થાન મોખરે છે. લાલાજીનું નામ સાંભળતાંજ હૈયામાં થનથનાટ થઈ રહે છે. સરદારની હાકલ થતાં સાધારણ સૈનિકમાં નવો જુસ્સો આવે તેવી રીતે લાલાજીના નામ માત્રથીજ હડપિંજરમાં પણ પ્રાણ રેડાય છે.

લગભગ પચાસ વરસ સુધી લાલાજીએ એકજ સાધનાના મંત્રો જાપ્યા. સ્વમાનને ખાતર લગભગ પચાસ વરસ સુધી

ગુજરાત વિદ્યાલય ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક . ૧૫૪૬૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સ્વરાજ્યના વીર થોડા

વિષય ભાગ ૨: ૨૪૫૮૬૪

દિવસ રાત એમણે એક જાતે આઝાદીને માટે પચાસ વરસ સુધી એ મરી રીયા. આજે તો જેલ જવાની વાતથી કોઈ બડકતું નથી. લોખંડની બેડી પ્રાણને કચડી શકતી નથી, એ સત્ય પચીશ હજાર જુવાન અને વૃદ્ધ, સ્ત્રી અને પુરૂષોએ જેસો ભરી પુરવાર કરી આપ્યું છે; પરંતુ આજથી એક પેઢી અગાઉ જેલના નામથી લોકોમાં ત્રાસ વર્તે. જેલના અપમાન, ભૂખ-મરા, સખત મજુરી અને ગડાપાટુથી ભલભલાના હાંજ ગમડી જતા. તે વખતે આપણી માળાપ સરકાર નિરૂદ્ધ એક શબ્દ ઉચ્ચારવો ભારે થઇ પડતો. વંદે માતરમનો સાદ પણ નહિ થતો, એટલામાંજ બંડ અને સજાનો જીવન હતો. તે વખતે પણ લાલાજી સિંહ સમા ગજાનાં એ જેવી તેવી નિરૂરતા નહિ હતી. આજે તો સ્થળે સ્થળે કેળવણીકારો, ધર્મદ્વારકો, સંસાર સુધારકો અને પરદુઃખભંજકોના થોડેથોડે જોવામાં આવે છે. પાંચ ખાંડમાં પંચાણું ખોટા મળી જઇ ચડસાચડસી કરે છે, પરંતુ ત્યારે લાલાજીએ કેળવણીમાં, આર્યસમાજમાં, સંસાર સુધારામાં અને દુઃખીના દુઃખ નિવારણમાં વીસ વરસની ઉંમરે જ પલાળ્યું, ત્યારે એ ક્ષેત્રો ઉજ્જડ વેરાન જેવાં હતાં. કથીર સોનાને ઓપ ચઢાવીને બહાર ફરવા નાકળે ત્યારે થોડો વખત માણસો છેતરાઇ જાય છે, પરંતુ લાલાજી સો ટચનું સોનું હતા. પળેપળે પોતાના હૃદયની પરીક્ષા કરતા. ફરીયાવ દિલના લાલાજી સમાની બૂલો તરફ આંખ આડા કાન કરતા, અને પોતાની અણુમાત્ર તુટિઓને પર્વત જેવી બનાવી દેતા.

એમની મહત્તા

ઇસવીસન ૧૯૦૭માં લાલાજીનું નામ ધરમતું બની ગયું. લાલ,

બાલ અને પાલની ત્રિપુટીના જયધોષોથી ગગન ભેદાષ જતું. પણ
 યુવાનોના હૃદય ઉપર લાલાજીએ ખરેખર સામ્રાજ્ય જમાવ્યું.
 એમની બહાદુરી, નિખાલસતા અને વાણીની પ્રભુતાથી સૌ
 કોઈ અંજાઈ જતું. એમની મુખમુદ્રામાં અનેરું આકર્ષણ ભરેલું
 હતું. આંખોમાં અગાધ પ્રેમ હતો. એમના હાસ્યમાં આપું
 હૈયું ટલવાતું, અને એમના દરેક બોલની પાછળ પદાડ જેવું
 અડગ બળ હતું. કેટલીક વ્યક્તિઓજ એવી ઉદાર હોય છે, કે
 તેમના અનુચર બનવાનું અને તેમની સેવા કરવાનું આપણને
 મન થાય. એવું સાગે કે એવા મનુષ્યોના જોડા ઉંચકીએ
 તો આપણું સાર્થક થાય. આપણા પરાધીન દેશમાં પ્રાંતના હાકેમો
 અને કેટલાયે લાટેશ્વરો સુધ્ધાં એવી કાઠિના પ્રાણીઓ આવે
 છે કે તેમના કિંમતી ઝબ્લા, તેમનો દબ્બદબો તેઓનાથી દૂર
 કરો, તો તેઓના સામાન્ય મનુષ્યત્વ તરફ આપણને હસવું
 આવે. આજે દેશમાં સ્વતંત્રતાની, સમ્યાપ્તની અને અહિંસાની
 લડાઈ જામેલી છે, ત્યારે અદાલતોમાં હજારો સત્યાગ્રહી વીરો
 ન્યાયાધીશોની સામે પાંજરામાં ઉભા રહે છે, પરંતુ એ બેમાં
 કાણ ખરો ગુનેગાર અને કાણ ન્યાયાધીશ એની નોંધ
 ઇતિહાસમાં લેવાશે. લાલાજી એક એવા મહાન નર હતા, કે
 કોઈપણ સ્વતંત્ર દેશમાં એ હાકેમોના પણ હાકેમ હોત, અને
 જે જીંદગી દેશની મુક્તિના જંગમાં ખર્ચાઈ ગઈ તે જીંદગી
 કેળવણીના, ધર્મના અને લોકોદ્ધારના કંઈ કેટલાં કાર્યોને સરજન-
 તાથી પાર ઉતારી ગઈ હોત.

એમનું જીવન આપણી ગીતા બનવું જોઈએ

૧૯૨૮ ના અકટોબર મહિનાની ત્રીસમી તારીખે લાલાજી

ઉપર પોલીસની લાડી પડી. છાતી ઉપર ગુંદા પડ્યા. તેસઠ વરસની ઉંમર અને જીવનભરનો રોગી દેહ. અરાઠ દિવસમાં લાલાજી હતા ન હતા થઈ ગયા. એમના મૃત્યુની ખબરથી આખા દેશમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. આખી સેનાને એમ લાગ્યું કે સૌથી વડો યોદ્ધો પડ્યો. પચાસ વરસ સુધી અખંડ ઝુઝનાર બીરોનો વીર આખા દેશને ધર્મયુધ્ધનો અસાધારણ દાખલો બતાવી, કૃતકૃત્ય થઈ અદશ્ય થયો, અને એ વીર આત્માનું પાંજરું રાત્રી નદીને કિનારે રાખી થઈ ગયું. લાલાજીએ સમજાઈ મેદાનો ખુંદા, જ્યાં સહાયની ખુમ પડી ત્યાં દોડ્યા, દેશે દેશમાં હિંદની હાકલ કરી. એટલું ઉદાર, નિસ્વાર્થ અને જવલંત એ જીવન હતું કે એમના નામનો જાપ જપતાં અને ગુણોનાં સંભારણું કરતાં આપણું જીવન પણ ઉત્તમ બનતું જાય. એમનું જીવન એ આપણી ગીતા બની જતું જોઈએ. એ જીવનના મુખ્ય બનાવો આપણે ઉતાવળે જોઈ જઈએ.

જન્મ અને બચપણ

ઇસવીસન ૧૮૬૫ માં પંજાબના લુધીઆણા જિલ્લાના જગરાન ગામમાં લાલા લાજપતનો જન્મ થયો. લાલાજીના પિતા લાલા રાધાકીસન સરકારી શાળામાં ઉર્દુના શિક્ષક હતા. જાતે અંગરવાલ વણિક હતા, અને કુટુંબ જો કે ગરીબ છતાં ખાનદાન ગણાતું. માતપિતાના સુંદર ગુણોની અસર બચપણથી જ લાજપતરાય ઉપર ખુબ થયેલી. લાલા રાધાકીસન તે જમાનાની દૃષ્ટિએ બહુ આગળ પડતા વિચાર ધરાવતા. અક્ષીગઢનું વિશ્વ વિદ્યાલય સ્થાપ્યું તે અગાઉના સર સૈયદ અહમદના રજૂવાદી વિચારોની લાલા રાધાકીસન અને તેના પુત્ર ઉપર ભારે છાપ પડેલી.

લાજપતે બાર વરસના થયા, ત્યારે મહર્ષિ દયાનંદના ધર્મોદ્ધાર અને દેશોદ્ધારના વ્યાખ્યાનો સાંભળવાનો પ્રસંગ તેમને પ્રાપ્ત થયો. લાલાજીની માતા સ્વમાન અને ઉડી લાગણીઓનો ભંડાર હતી. ટુંકી આવકમાં કરકસરી ધરખટલો ચલાવવાની કળામાં પારંગત હતી. જીવ જતાંયે કોઇની મહેરબાનીની દરકાર નહિ કરતી. લાલાજી પોતેજ કહી ગયા છે કે “મારું ઘણુંખરું અંગત ચારિત્ર્ય મારામાં એની પાસેથીજ ઉતર્યું છે.”

વિદ્યાભ્યાસ, આર્યસમાજ અને દયાનંદ અંગ્રેજો વેદિક કોલેજ

લાલા રાધાકીસને પુત્રની કેળવણીમાં પહેલેથીજ કાળજી રાખી. લાહોરની સરકારી કોલેજમાં લાજપતે અભ્યાસ કરેલો. ત્યાં બે વરસ એમને શિષ્યવૃત્તિ મળેલી. વીસ વરસની ઉંમરે વકીલાતની પરીક્ષામાં પાસ થઇ નાના હિસાર શહેરમાં એમણે વકીલનો ધંધો શરૂ કર્યો. પણ એજ વખતમાં આખા પંજાબમાં સ્વામી દયાનંદની ચળવળ વાવાઝોડાં મારક ફેલાઇ ગઇ. પંજાબના લોકો પોતાના ધર્મનો અને દેશનો વિચાર કરવા લાગ્યા. જહ કેળવણી અને ખ્રિસ્તી ધર્મના મીશનોનાં ઝેરીલાં પરિણામે પ્રજાધર્મ અને દેશ તરફ બેદરકાર બનતી જતી હતી. એ અવળા જીવાળનાં ચંદતાં પાણીને ઝેરકાવવામાં સ્વામી દયાનંદની ચળવળ સફળ નીવડી. સરખી ઉંમરના ત્રણ જીવાનિયાઓએ એ ચળવળમાં અંગ્રજોનું.

✓ લાલા હંસરાજ, ગુરદાસ વિદ્યાર્થી અને લાલા લાજપતરાય. પંજાબમાં ટૂરેટર એ ત્રણ દોડી વળ્યા. ત્રણેનો ઉત્સાહ પારોવાર હતો. ભાષણો કર્યાં, ચર્ચાઓ ગોઠવી, મંડળો બાંધ્યાં, ફંડો ભેગાં કર્યાં અને ત્રણેની અપૂર્વ કાર્યશક્તિ અને પાણીની રેલ જેવી

પ્રવૃત્તિના બળે ૧૮૮૬ના જૂન મહિનાની પહેલી તારીખે લાહોરમાં દયાનંદ અંગ્રેજી-વેદિક કોલેજ સ્થપાઈ. કોલેજ સ્થાપવાનો હેતુ રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવાનો હતો. અને પ્રાચીન આર્ય-સંસ્કૃતિનાં પુનરોદ્ધાર, હિંદી ભાષા અને સાહિત્યનો અભ્યાસ, નવી દુનિયાના સસર્ગમાં રહેવા માટે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ અને ઔદ્યોગિક કેળવણીનો પ્રચાર એવાં એ કેળવણીનાં મુખ્ય અંગો હતાં. આજે તો દયાનંદ અંગ્રેજી-વેદિક કોલેજ પંજાબની યુનિવર્સિટી સથે જોડાયેલી છે અને એની મહત્તા અને સંખ્યા-બળ સૈથી વિશેષ છે.

હિસારથી લાહોર

આ તરફ હિસાર શહેરમાં લાલાજીનો વકીલાતનો ધંધો દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યો. ખુદ્દિ પ્રભાવથી અને વાણીની છટાથી સૌ કોઈને એ આજી નાખતા. હિસારનું નાનકડું શહેર પોતાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિને બહુ સંક્રાંચિત જણાતાં. લાલાજી ૧૮૯૨ માં પંજાબના પાટનગર લાહોરમાં જઈ વસ્યા. લાલાજીના સતત પ્રયાસને લીધે આર્યસમાજે આખા પંજાબમાં ઘર કીધું. અજે પણ આર્યસમાજ એજ પ્રાંતમાં સૌથી જીવતી જાગતી પડી છે.

સરદારીની તૈયારી

સને ૧૮૮૮ માં એટલે માત્ર તેવીસ વરસની ઉંમરે લાલાજીએ રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં પણ ઝોકાવ્યું. અલીગઢ યુનિવર્સિટીના સ્થાપનાર સર સૈયદ અહમદને સરકારે સરના ખીતાબથી નવાજ્યા પછી સર સૈયદના રાજદ્વારી વિચારો મોળા પડી ગયા. તેના ઉપર લાલાજીએ નિરૂતાથી અને સચોટ દાખલા

દલીલોથી ભરપુર કેટલાક ખુદ્દા પત્રો લખ્યા. કેંગ્રેસમાં પણ એજ વખતથી લાલાજીએ ભાગ લેવા માંગ્યો. એમના ઉદ્ધાર હૃદયને પંખળનો પ્રાંત નાનો જણાયો. આખા દેશના છુટકારાની ધગશ એમને હેડે લાગી. છટલીના તારણુદાર મેઝિની અને જેરીઆલ્ડીના જીવનનો અભ્યાસ કરી તેઓના જીવનવૃત્તાંત એમણે ઉર્દુમાં લખ્યાં. ગોઆલ્મણ પ્રતિપાળ અને દિંદુપનના તારણુદાર શિવાજીની જીવનકથા પણ એમણે લખી. ચક્રવર્તી અશોક, યોગીઓના યોગી શ્રીકૃષ્ણ અને ધર્મધુરંધર દયાનંદ સરસ્વતીનાં જીવન પણ એમણે અલેખ્યાં. આ રીતે સ્વતંત્રતાના સંગ્રામના સૈનિક અને નેતા તરીકેની તૈયારી એમણે કરી લીધી. પરાધીન દેશોના છુટકારાનો ઇતિહાસ અને મહાત્મ પુરુષોની કારકીર્દીના મનથી એમની સ્વતંત્રતાની ભૂખ વધી. દેશને માટે એમણે કેસરીયાં ધર્યા જે કેસરીયાં એમનું શરીર મરણ પછી બળીને ભસ્મ થયું ત્યારેજ ઉતર્યા.

દીનબંધુ લાલાજી

એવામાં ૧૮૯૭ માં દુકાળ પડ્યો. ત્યારે આર્યસમાજના આશરા હેઠળ દીનબંધુ લાલાજીએ અનાથ બાળકોને મદદ કરવાની ચળવળ ઉપાડી લીધી. વર્ષ ૧૮૯૯ ના દુકાળ વખતે પણ લાલાજી મદદે ધયા અને રજપુતાના, મધ્ય પ્રાંતો અને પૂર્વ બંગાળમાં જે હુન્નર કરતાં વધારે બાળકોને રક્ષણ મળ્યું. ભૂખમરાને લીધે હુન્નરો નિરાધાર બાળકો ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કરતાં હતાં તેનો આથી અટકાવ થયો. ૧૯૦૧ માં જ્યારે દુકાળને લગતું સરકારી કમીશન બેઠું તે વખતે લાલાજીએ કિંમતી જીઆની આપી. ૧૯૦૫ ના કાંગડા જીલ્લાના ધરતીકંપ

વખતે પણ લાલાજીએ અમૂલ્ય સહાય કરી. આ બધાં વરસોમાં કોંગ્રેસના કાર્યમાં પણ લાલાજીનો શ્રાવો મોટો હતો. તે વખતના કોંગ્રેસના ઠરાવોમાં સરકારને કાલાવાલા અને આજીજી થતી. પરંતુ ૧૯૦૫ ની કાશીની મહાસભામાં લાલાજીએ પંજાબમાં ચાલી રહેલી દમનનીતિની બળતા અંગારા જેવા શબ્દોથી ઝાટકણી કાઢી. તે વખતથી લાલાજી સરકારને કાંટા જેવા ખૂંચવા લાગ્યા. પોતાના રાજકરણના ઉગ્ર અભ્યાસથી, વક્તૃત્વથી, નિખલસતાથી અને નિર્ભયતાથી લાલાજીએ પ્રજાનું મન એવું હરી લીધું હતું કે ૧૯૦૫ માં જ્યારે પરદેશમાં અને ખાસ કરીને વિલાયતમાં કોંગ્રેસ તરફથી પ્રચાર કાર્ય કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું ત્યારે તેને માટે એકમતે ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે અને લાલાજીની પસંદગી થઈ અને લાલાજી યુરોપ જવા નીકળ્યા.

વિલાયતમાં

લાલાજીની ગર્જના વિલાયતના લોકોએ સાંભળી. એક પ્રજા બીજી પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરે એમાં નીતિનો કોઈ સિદ્ધાંત જળવાતો નથી. એક પ્રજા બીજી પ્રજા ઉપરનું સામ્રાજ્ય નીતિને રસ્તે મેળવી શકેજ નહિ અને નીતિને રસ્તે જળવી પણ નહિ શકે. કોઈ પણ પ્રજા-પક્ષી તે ગમે તેટલી ચઢીયાતી કે બળવાન કેમ ન હોય તે બીજી પ્રજા પક્ષી બને તે ગમે તેટલી પાછળ કેમ ન હોય છતાં પણ તેના ઉપર અમલ કરવાને લાયક નથી. ટ્રસ્ટી હોવાનો દાવો કરવો એ તો જુહાપુર અને ઢોંગ છે. એક ઉપર બીજી પ્રજાની સત્તા ધર્મને રસ્તે સ્થાપી શકાતીજ નથી. બળ, પ્રપંચ અને લૂટશાટથી એવી સત્તા જામે છે અને તે બળ અને પ્રપંચથીજ થોડો કાળ ટકી શકે છે

ધણી સામ્રાજ્યો એવી રીતે સ્થપાયેલાં અને તે જમીનદોસ્ત થયાં. બેખીલોન, ગ્રાસ અને રોમના સામ્રાજ્ય જીલમથી જન્મ્યાં અને જીલમથી તેઓનો નાશ થયો. પરંતુ સમ્રાજ્યવાદીઓ ઇતિહાસને હંમેશાં ઠોકર મારે છે. વળી એક પ્રજા બીજી પાસે વફાદારીની માગણી કરે એના જેવો દંભ તો ધર્મના ઇતિહાસમાં પણ જોવામાં નહિ આવે. ઝાંઝવાના જળ કરતાં પણ એ સ્તુ વધારે અશક્ય છે. લાલાજીનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો પારકી સરકાર તરફ વફાદારી અને પોતાના દેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ જેનું ખરું નામ સ્વદેશાભિમાન છે એ બેની વચ્ચે મેળ હોઇ શકે નહિ. પરદેશી અમલ પ્રત્યેની પ્રીતિ સ્વદેશપ્રેમ કેવી રીતે હોઇ શકે ! આવી માગણીથી જીતાયલી પ્રજાને માત્ર પોતાની પરવશ અને નિરાધાર સ્થિતિનું વધારે ઉંડું જ્ઞાન થાય છે. અને દુનિયાના દેશોમાં પોતાના દેશની શૂન્યતા એને શક્ય સમાન સાલે છે. આવી વફાદારીની માગણીનો હેતુ માત્ર એકજ હોય છે, કે દેશાભિમાન શબ્દનું જૈરવ ગુલામીને લગાડવું, કે જેથી જીલમ ગુજરનાર અને જીલમ ખમનાર બંનેને પોતાનું હૃદય ડાંખે નહિ અને પરવશ પ્રજામાં પણ જે સ્વમાની મનુષ્યો હોય તેઓ એથી જીલજીલામણીમાં પડે. સ્વમાની પુરૂષ સામાનું માન મેળવે છે. અને લાલાજીએ વિલાયતનાં પોતાનાં નિડર લાપણોથી ત્યાંના પ્રમાણિક માણસોનાં આદર અને સન્માન મેળવ્યાં અને સ્વર્થીઓનો દ્વેષ બહોરી લીધો. ખાસ કરીને ત્યાંના મજૂર પક્ષ અને સામ્યવાદીઓ ઉપર લાલાજીએ ઉંડી છાપ પાડી.

યુરોપીય પ્રજાઓની વિશિષ્ટતા

✓ વળી યુરોપના પ્રવાસથી લાલાજીને શીખવાનું ખૂબ મળ્યું.

તેઓ દુશ્મનના પણ શુભાશી હતા. અંગ્રેજ પ્રજાના ધણાએ સહયુક્તો પર લાલાજી મોહી પડતા અને તેઓની પાસેથી આપણે ધણું શીખવાનું છે તે કમ્બુલ કરતા. આખા યુરોપ ખંડના લોકો પોતાના રાજકીય અને સામાજિક હકોનું જીવસરોસટ પાલન કરતા આવ્યા છે. પોતાના હકો ઉપરની કાષ્ટપણુ ધસારો તેઓ મુગે મોટે સહન કરતા નથી. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના ગાનનો મુખ્ય સૂર આ પ્રજાતંત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. તેજ વખતે લાલાજી અમેરિકા પહોંચ્યા અને ત્યાંના અનંક મોટા નનાં વિલાસયો વિશે માહિતી મેળવી અને ત્યાંથી વિલાયતને રસ્તે પાછા ફર્યા.

ઇસવીસન ૧૯૦૭ અને સ્વદેશી

હિંદની મુક્તિની લડાઇમાં ૧૯૦૭નું વરસ ધણું અગત્યનું છે. તે વરસે આખા દેશ ઉપર સ્વતંત્રતા અને સ્વદેશીનો જીવાળ આવ્યો. બંગાળ અને લીધે આખું બંગાળા ખજાણી ઉઠ્યું. પંજાબમાં મહેસુલના વધારાને લીધે આખી લાટ પ્રજા ઉશ્કેરાયલી હતી. બરતખંડમાં ઉત્સાહમાં પૂર આવ્યાં. વંદેમાતરમ ના જયનાદો થવા લાગ્યા. સરકારના કારભારીઓમાં પણ ખજાણાટ મચી રહી. સુરતમાં કોંગ્રેસ મંળી અને નેતાઓમાં કાટકૂટ પડી. વિનોદ અને ઉદામ એવા પક્ષ પડ્યા. લાલાજી જેવો ચોક્કો લશ્કરને મોખરેજ હોય. વિલાયતી કાપડના ખોયકાટની ચળવળે પણ જોર પકડ્યું. લાલાજી કહેતા કે સ્વદેશીની બરાબર યોજના કરવામાં આવે તો સ્વદેશી અને ખોયકાટમાં કશો તફાવત નથી. સ્વદેશી એટલે સ્વદેશાધિમાન. દેશના દુઃખના નિવારણનો ઉપાય કાયમી સ્વદેશી છે. પ્રજાની

મુક્તિ એમાં રહેલી છે. સ્વદેશીથી આપણામાં સ્વમાન, આત્મ-
નિષ્ઠા, આત્મભોગ, હિંમત અને દૃઢતા આવશે. ધર્મ કે ન્યાત-
જાતના ભેદભાવ વગર સ્વદેશીથી આપણે આપણી મુંડી,
આપણા સાધનો, મજુરી, કાર્યશક્તિ અને બુદ્ધિબળ આપ્યા
દેશનાં બહાને માટે વાપરી શકીએ. એનાથી આપણો કુસંપ
ધટશે, એકદલી વધશે.

કાળાં પાણી

સરકારથી આ બધું સહન ન થઈ શક્યું, બળ ઉપર
ઝઝુમણું સામ્રાજ્ય સત્તને જીતવી શકતું નથી. અંગ્રેજો-દાનિયન
છાપાઓ હંમેશની રીત પ્રમાણે પોકારવા લાગ્યાં કે લલા લાજપત
એક બળવાખોર છે. એની પાસે છુપું બંડખોરોતું લશ્કર હોયું
જોઈએ. અને ગમે તે પળે તે સરકાર ઉપર તૂટી પડશે
લોકોની સલામતી બચમાં આવી પડશે. સેતાનને ન્યાય
જરૂર પડે ત્યારે ધર્મપુસ્તકનો આધાર લે છે. પ્રજાની સુખાકારી
માટે લાલા જેવા બંડખોરને દાખી દેવો જોઈએ. બલબલ
અંગ્રેજી તત્ત્વવેતાઓ પણ પરદેશની બાબતમાં કે
હિંદની બાબતમાં અધળા થઈ જાય છે. તે વખતના
હિંદી પ્રધાન લોડ મેલીને લાલાજીનાં બાપણો અસલ ટાયલાં
લાગ્યાં. સરકાર પણ અધળી થઈ રસ્તો ખોઈ બેઠી. લાલાજીને
એકાએક પકડવામાં આવ્યા. તેમને કાળાપાણીનો હુકમ દેખાડામાં
આવ્યો. ખુનામરકીથી આ સરકાર ઉખેડાશે એવું લાલાજીએ
કદી માન્યું નહા. એવા મુરખા એ નહોતા. પ્રજાના સંપમાં,
પ્રજાની સ્વતંત્રતાની ભૂખમાં, ખેડ બળવામાં એ માનનાર હતા.
છતાં આવા અહિંસક લાલાજીને પકડ્યા ત્યારે પંજાબની સરકારે
પાયદળ અને ઘોડેશ્વાર સૈન્ય અને તોપખાનું તૈયાર રાખ્યું હતું.
એકદરે અંગ્રેજો બળનેજ પૂજે છે. અને તેથી એ ન્યાય ત્યાં
ખુનામરકીનાજ બાહિ જીએ છે.

અજ્ઞેય આત્મા

માંડલેના કારાગૃહમાં લાલાજીને છ મહિના પૂરી રાખ્યા. એકાંતથી, માનહાનિથી, જેલરના તોછડા શબ્દોથી, ખરાબ ખોરાકથી લાલાજી જેવા ધૈર્યના સાગરની ધીરજ ખૂટી અગર એનો આત્મા ચગદાઇ જશે એવું જે સરકાર માને છે તેના ઇતિહાસના જ્ઞાનને માટે શું કહેવું ! જાહેરાતથી આત્મા બંધાતો નથી. કારાગૃહમાં તો તે હિલટો વધારે મગર બને છે. સ્વતંત્રતાના યજ્ઞમાં જ્યાં પ્રાણની આહુતિ અપાય છે ત્યાં એવી આહુતિથી આખી પ્રજામાં નવજીવનનો સંચાર થાય છે. અંત કેદખાનાઓ મંદિરો બની જાય છે. અને ત્યાં સ્થેવાં પડતાં દુઃખો, અન્યાય અને જુલમ સામે પ્રભુ પાસે ઇન્સાફ માટે પોકાર કરે છે. રાંકડી પ્રજાનું બળ તોપોના બળ કરતાં હિંદી જાતનું હોય છે. એ બળ આત્મમજ્જાનું અને આત્મભોગનું છે. ૧૮૧૮ના ત્રીજા કાયદાની રૂએ લાલાજીને દેશપાર કરીધા. એ કાળા કાયદાએ બલબલા વીરોને પોતાના ખર્ખમાં લઇ લીધા છે. આ દેશમાં રાજ કરતી પ્રજાની સ્વેચ્છા એટલે કાયદો. માંડલેથી છૂટ્યા પછી પણ લાલાજીની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી. એ હંમેશા આશ્વાવાદી હતા. શબ્દોમાં નહિ પણ કાર્યોમાંજ એ માનનારા હતા. લાલાજી મંજનાતમક ટીકાકાર નહોતા. વ્યવહારમાં મુઠ્ઠી શકાય એવીજ વાતો એ કરતા. હિંદના દાદાએ ૧૯૦૬ની કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં નક્કી કરેલું સ્વરાજનું ધ્યેય તેજ લાલાજીનું ધ્યેય હતું. એ ધ્યેય પ્રજાના આત્મભોગથીજ સધાય એવું છે. બીખારીને નાખેલા ટુકડા જેવી સરકારની નાની બક્ષાસોથી એ નહિ સધાય. તેમજ ગમે તેવાં દબાણથી લોકોનો જાગૃત થયેલો જીસ્સો નહિ કચરાય. લાલાજી કહેતા કે “મારો ધર્મ અને આશા અને શ્રદ્ધા શીખવે છે; હું તો પ્રયત્નમાંજ માનું છું-ધાર્મિક, મજબુત અને નિર્ભય પ્રયત્નમાંજ માનું છું.” વગી એમ પણ

કહેતા કે હિંદુ મુસલમાન અને પારસી પશ્ચિમના આચાર વિચારથી અંગ્રાજી જમ રખેને પોતાનાં રાષ્ટ્રીય લક્ષણો અને દેશાચારને ભુલી ગયે. આપણે કદિ પણ નહિ વિસરવું જોઈએ કે આપણે કંઈ મુઠ કાલની પ્રજા નથી. આપણો જૂતકાળના ઇતિહાસ જુનો અને જવલંત છે.

અમેરિકા, જર્મનીયાંવાલા બાગ અને પાછા હિંદ

દુનિયાના આગળ વધેલા દેશોની અનેક જાતની શિક્ષણ પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ કરવાં લાલાજી જાપાન અમેરિકાની મુન્ડરીઓ નીકળ્યા અને ટૂંક વખતમાં મહાન વિગ્રહ શાદી નીળ્યો. પણ ઈંગ્લાંડની મુસ્કેલીની વખતે લાલાજી તેની કોઠાડી સ્થિતિનો લાભ લેવાની વિરહ હતા. યુરોપના રજીમેદાને હિંદી સૈનિકોને મેકલવાના લોર્ડ હાર્ડિંગના નિશ્ચયને લાલાજીએ વધાવી લીધી. આમ છતાં પણ નગુણી બ્રીટીશ સરકાર લાલાજીના સ્વતંત્ર સ્વભાવથી મંભરાટમાં જ રહી અને લડાઈ દરમ્યાન તેમને સ્વદેશ આવવા દીધા નહિ. અમેરિકામાં લાલાજી પાસે પૈસા નહોતા, હાથે રાંધેલા, કપડાં ધોતા, ઝાડું કાઢતા અને છતાં હાંદના સ્વરાજની સતત ઝુંબેશ ચાલુ રાખતા. લેખો લખતા, લાપણો કરતા, ચોપડીઓ છપાવતા, સભાઓ મેળવતા, અને એ રીતે પ્રચાર કામ કરતા. 'તરજુ હિંદ' નામનું પુસ્તક પણ ત્યાંજ લખેલું. 'ઈંગ્લાંડનું હિંદ પ્રત્યેનું કરજ' નામનું બીજું પુસ્તક લખ્યું. 'હિંદ, એક કક્ષસ્તાન' નામની પત્રિકા લખી તેની લાંબ ઉપર નકલ મરત વહેંચાવી. જર્મનીયાંવાલા બાગની કલના સમચાર, લાલાજીને અમેરિકામાં મળ્યા ત્યારે એમના હૃદયને ભરે જખમ થયો. અને એ સ્વદેશ આવવા તલપાપડ થયા. છેવટે ૧૯૨૦ના ફેબ્રુઆરીની ૨૦મી તારીખે મુંબઈ ઉતર્યા. કિનારે ઉતરતાંજ એમની સિંહ સમી ગર્જના શરૂ થઈ. ઓડવાયર અને ડાયરના બુલ્ડોઝની કહાણી સાંભળી એમનું હૃદય અગારના આંસુથી રડ્યું. એ પૂછવા લાગ્યા કે જે અધિકારીઓએ પંચ-

બમાં કળો ફેર વતાવ્યો તેની સાથે સહકાર કેવી રીતે થઈ શકે એમનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો “જે અમલદારોએ મારા દેશ બંધુઓને ફટકા લગાવ્યા છે, નાકલીટીઓ ખેંચાવી છે, અપમાન્યા છે તેમની સાથે મહોત્તર કેળવવા હું હરગીજ તૈયાર નથી.” ખિલાફત ચળવળની તૈયારી ચાલતી હતી. ગાંધીજી અસહકારની તૈયારી કરતા હતા. લાલાજી પણ એ યુધ્ધમાં સરદાર બન્યા. ૧૯૨૦ના સપ્ટેમ્બરમાં કલકત્તાની ખાસ મળેલી કોંગ્રેસમાં લાલાજી પ્રમુખ હતા. તે સ્થાનેથી બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના અમાનુષી કારોબારનું તહોમતનામું એમણે જગત સમક્ષ જાહેર કર્યું.

ઘડપણમાં પણ યોધ્ધાનું બખ્તર ન ઉતર્યું.

ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ જાણીતો છે. ૧૯૨૦ની નાગપુરની કોંગ્રેસમાં અસહકારનો ઠરાવ પસાર થયો. પંજબનું કાર્ય લાલાજીએ ઉપાડી લીધું. જેલો અસહકારીઓથી ભરાઈ ગઈ. ચૌરી-ચૌરાથી અસહકાર પાછો ખેંચાયો. પછી ગાંધીજી પરહેજ થયા અને જેલ ગયા. સ્વરાજ પક્ષ સ્થપાયો. દેશબંધુ દાસ તેના નેતા થયા. દાસ, લાલાજી, પંડિત મોતીલાલ ધારાસભાઓમાં ગયા. લાલાજીના ધારાસભાનાં બાપણો હૈયામાં સોસરાં ઉતરી જાય છે. દેશબંધુ દાસનું અવસાન થયું. પંડિત મોતીલાલના કેટલાક દાવપેચ લાલાજીને ન રહ્યા. માલવીયાજી સાથે મળી હિંદુ મહાસભા સ્થાપી. ધારાસભામાં પણ રીસ્પોન્સીવીસ્ટ પક્ષ સ્થપાયો. ૧૯૨૬ની ચુટણીમાં લાલાજી પંડિત મોતીલાલની વિરુદ્ધ ઉભા રહ્યા. છતાં લાલાજી એટલા ઉદાર મનના હતા કે જ્યારે ૧૯૨૮માં નહેરુ રિપોર્ટ બહાર પડ્યો ત્યારે તુરતજ તેમને અભિનંદન આપ્યું અને તેમની સેવામાં હાજર થયા. તેસઠ વરસની ઉંમરે સુધ્ધા સંગ્રામ ખેડતાં ખેડતાં મરવાની પોતાની ઇચ્છા જાહેર કરી.

વીર મૃત્યુ

લાલાજીના વીર મૃત્યુની કથા જગજાહેર છે. સા સત્તરમી કાળા વાવટાઓથી સત્કારવા ૧૯૨૮ના અકરો ત્રીસમી તારીખે લાહોરમાં હજારોની મેદની સ્ટેશન નજીક હતી. તેસઠ વરસના ખિમાર લાલાજી સૌથી આગળ પોલીસો લાહીઓ સાથે તૈયારજ હતા. લોકો તોફાન કરવા મળ્યા. 'સાયમન પાછા જાઓ' અથવા 'વંદેમાતરમ'ના પોકારો કરતા હતા. પણ એટલથી શહેનશાહતનો પયો અદારોને કકડતો લાગ્યો. અને બહાદૂર પોલીસો ખીનહટ રોજાં પર તુટી પડ્યા. એક અંગ્રેજ અધિકારીએ લાલાજી પ્રહારો કર્યા. જ્યારે તેની પાસે લાલાજીએ તેનું નામ મત્યારે તે નામદ અંગ્રેજ નિરત્તર રહ્યો. લાલાજીના ફેફસાં ળાંજ હતાં. આ પ્રહારોથી તે નળગાઇ એકદમ વધી. ૨ દિવસમાં આ વીરોનો વીર હતો ન હતો થઇ ગયો.

એકજ ધ્યેય-સ્વતંત્રતા

લાહીઓ ઉછળી તેજ દિવસે સાંજે ગંજવર સભા સખોલતાં લાલાજીએ કહ્યું કે તે દહાડે તેમના ઉપર જે માર પહોતો તે અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનો કાળ નજીક હોવાની નિશાની છે. સરકારનાં આવાં કાળાં કૃત્યોથી જે દેશમાં ખુનામરકી તો તેની જવાબદારી સરકારને શીરજ રહે છે. પ્રહારથી લજીની છાતીમાં સોજો આવી ગયો હતો. સત્તરમી નવે લાલાજીએ સોડ તાણી, અનંત નિદ્રામાં પોહી ગયા. સ્વમા અને સ્વતંત્રતા માટે જીંદગીભરનાં ફેસરીયાં મરણમાં જૂટ્ય મેદાનમાં સામી છતીએ ધા ઝીવતાં એ મુઆ અને એ આનાથી બહેતર ખીન્નું ક્યું મૃત્યું મળ્યું હોત! એમનું મુખ ધ્યેય એકજ હતું. જે ધ્યેય પાર કરવાની અનંત ઊંચે પોતાના દેશજનોને આપી ગયા છે. અને તે ધ્યેય સ્વતંત્રતા-કેવળ સ્વતંત્રતા-નિર્મળ સ્વતંત્રતા.

